

ساختار و کارکرد در معماری آیینی مازندران؛ مطالعه‌ی موردی سقانفارهای فریدونکنار^۱

محمد حسن زال^۲، میثم فلاح^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۰۸/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۳/۲۸

چکیده

هدف پژوهش حاضر که داده‌های آن بر اساس مطالعات استنادی، بررسی‌های میدانی باستان‌شناسی و مصاحبه گردآوری شده، بررسی ساختار و کارکرد سقانفارها در مازندران است. سقانفار بنایی است چوبی و دوطبقه که بیشتر در بخش مرکزی مازندران و به نام حضرت ابوالفضل^۴ بنا شده است. در این پژوهش، ۶ نمونه سقانفار موجود در فریدونکنار بررسی شده است که تمامی آن‌ها به دوران قاجار و بازه‌ی زمانی، ۱۳۱۱ تا ۱۳۲۶ ه.ق. تعلق دارد. پژوهش حاضر از نوع توصیفی- تحلیلی است. نگارندگان پس از معرفی داده‌ها، با روش تحلیل نظری و کمی به تفسیر داده‌ها پرداخته‌اند. نتایج پژوهش حاکی از وجود بیانی نمادین در ساختار و تزیین سقانفارهاست. از منظر اجتماعی، کاربران بنا جوانان هستند. برآراشتگی بنا دارای نسبتی نمادین با سن کاربران و صاحب واقعی بنا یعنی حضرت ابوالفضل^۴ است. نقوش مذهبی و ملی نشانه‌ی تأثیر انگیزه‌های شیعی و جنبه‌های پهلوانی و اسطوره‌ای ایرانی در ساخت سقانفار است. نقش‌مایه‌های بنا، نمادهایی از زندگی اجتماعی، اقتصاد معیشتی، نگرش‌های آیینی و هویت ملی مردمان منطقه است. هنرمند با کنار هم قرار دادن ماهراه‌ی این نقوش، قصد انتقال نمادین پیام‌های ملی و مذهبی به مخاطبان عام را داشته و این چیدمان، تبیین‌گری فرهنگ ملی و نگرش‌های مذهبی مردمان منطقه را نشان می‌دهد.

واژه‌ای کلیدی: سقانفارهای فریدونکنار، دوره‌ی قاجار، کارکردهای اجتماعی و آیینی، بررسی‌های باستان‌شناسی.

^۱- پژوهش حاضر، حاصل بررسی باستان‌شناسی به منظور تکمیل آثار ثبتی شهرستان فریدونکنار به تاریخ ۸۸/۰۵/۶ - به شماره مجوز ۱۴۲-۱۷۰۱۶ رز سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان مازندران و به سپرستی میثم فلاح است.

m.zaal@umz.ac.ir

meisam.fallah@gmail.com

^۲- استادیار گروه مدیریت جهانگردی دانشگاه مازندران

^۳- کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران و مدرس مؤسسه‌ی آموزش عالی سبز

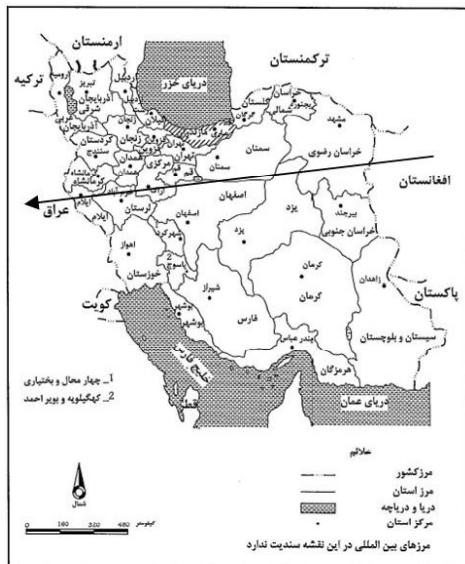
۱ - مقدمه

معماری به عنوان یکی از هنرهای مؤثر در امر احراز، ثبت و تداوم هویت فرهنگی، دینی و ملی هر سرزمین نقش رزنده‌ای دارد و می‌توان گفت در بسیاری موارد شاخص‌ترین عنصر حفظ هویت مردم هر سرزمین است (محمودی، ۱۳۸۸: ۹۴). بنای سقانفار در مازندران نیز این قاعده مستثنی نیست. ساخت پرتعداد این گونه از معماری بومی، با سلسله‌ای از اتفاقات تاریخی صدر اسلام و نیز تحولات سیاسی و دینی ایران و منطقه‌ی مازندران پیوند خورده است. سپر طبیعی البرز، مانع از فتح زودهنگام تبرستان، از سوی اعراب شد و اسلام نتوانست تا اوایل قرن دوم هجری وارد مازندران شود (مرعشی، ۱۳۴۵: ۲۰). پس از ورود اسلام به مازندران، سیر تحولات سیاسی و مذهبی منطقه، نسبت به سایر مناطق ایران اندکی متفاوت است. سه واقعه‌ی تاریخی سبب شد، تا مذهب شیعه در منطقه‌ی مازندران زودتر از سایر نقاط ایران ظهر کند و بیشتر از سایر نقاط ایران قوام یابد. نخست، بعد از ورود اسلام به مازندران، این سرزمین به پناهگاهی برای بازماندگان خاندان پیامبر^(ص) در مقابل دشمنی خلفای بغداد بدل شد. با حضور این خاندان، مذهب شیعه در قرون ابتدایی اسلام در مازندران پایه‌ریزی شد (رحیم‌زاده، ۱۳۸۲: ۲۷). سپس، سلسله‌ای از سادات مرعشی حسینی که شیعه مذهب بودند از ۷۶۰ تا ۸۸۰ هجری در مازندران حاکم شدند (نفیسی، ج ۱، ۱۳۶۴: ۱۰) و تبلیغ آیین اسلام و شیعی پرداختند (حجازی کناری، ۱۳۷۲: ۲۸). این تفاق تاریخی، پایه‌ی مذهب شیعه را در مازندران مستحکمتر کرد. در نهایت، با رسمی شدن مذهب شیعه در دوران صفوی، فضای سیاسی و مذهبی برای فعالیت‌های آیینی شیعیان در ایران مساعدتر شد. پرداختن به عزاداری‌های مرتبط با واقعه‌ی تاریخی عاشورا – مهم‌ترین مراسم مذهبی در باروهای شیعی – انجام نمایش آیینی تعزیه و ساخت بناهای مذهبی چون تکیه، نمونه‌های از آزادی فضای سیاسی در دوران صفوی و تاثیر آن بر رشد گرایش‌های شیعی در ایران است.

اما، برآیند رسمی شدن مذهب شیعه در ایران و ریشه‌دار بودن این مذهب در مازندران، موجب شد فعالیت‌های سیاسی و مذهبی شیعی در این خطه پررنگ‌تر از سایر نقاط ایران جلوه‌گر شود. بنابراین، انجام عزاداری‌های مذهبی، اجرای نمایش‌های آیینی، ساخت بناهای مذهبی چون تکیه و نوعی دیگر از بناهای مذهبی شیعی با نام سقانفار که خاص مناطق شمالی ایران است، در این قلمرو توسعه‌ی فراوانی یافت.

۲- جغرافیا و پیشینه‌ی تاریخی منطقه‌ی پژوهش

شهرستان فریدونکنار در مرکز استان مازندران قرار دارد (نقشه‌ی شماره‌ی ۱). این شهر از شمال به دریای مازندران، از شرق به بابلسر، از غرب به محمودآباد و از جنوب به آمل و بابل متنه‌ی می‌شود. ارتفاع متوسط این شهر جلگه‌ی از سطح آب‌های آزاد حدود ۲۰۰ متر است و در طول جغرافیایی ۵۲ درجه و ۳۰ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۴۲ دقیقه شمالی واقع شده است. فریدونکنار با داشتن ۱۲ کیلومتر خط ساحلی، وسعتی در حدود ۹۸/۱۰ کیلومتر مربع را در بر می‌گیرد (تصویر ۱) که از نظر زمین‌شناسی، جلگه‌ای و بدون هرگونه ناهمواری است (تصویر ۲). مهم‌ترین پوشش گیاهی در این ناحیه زمین‌های کشاورزی و شالیزارهای برنج است و شرایط اقلیمی نیز تابع شرایط جوی حاکم بر منطقه، دارای آب و هوای معتدل و مرتبط خزری است (بازنگری طرح هادی روستای کاردگر محله، ۱۳۸۴: ۴؛ طرح هادی روستای إزباران شهرستان بابلسر، ۱۳۸۲: ۶). درباره‌ی پیدایش این شهر در کتاب «وجه تسمیه شهرهای ایران» این‌چنین آمده است که گفته می‌شود، فریدونکنار را «فریدون» بنا نهاده است. مقصود از فریدون، یا حاکمی به این نام است که در این منطقه فرمانروایی داشته و یا فریدون، همان پادشاه باستانی ایران که ضحاک را در بند کرده است. نام قدیمی این شهر "فَرِیْكَنَار" (فِرِیْ به معنای فرهمند و ارجمند) بوده و همچنین در «روضه الصفا» به تأسیس دستگاه کشتی‌سازی توسط نادرشاه در این منطقه اشاره شده است (رحیمی، ۱۳۸۷: ۵-۱؛ فاطمی، ۱۳۸۶: ۷). این منطقه به دلیل وجود بنادر متعدد، همیشه در طول تاریخ مورد توجه بوده است. بندر تاریخی «دریابار» از جمله بنادری است که در حد فاصل فریدونکنار و محمودآباد امروزی قرار داشت و در دوره‌ی سامانیان به دست رومیان سوزانده شده است (مرعشی، ۱۳۶۱: ۲۹۸).

نقشه‌ی شماره‌ی یک- موقعیت جغرافیایی منطقه‌ی مورد بحث (سالنامه‌ی مازندران، ۱۳۸۷)

تصویر شماره‌ی یک- موقعیت جغرافیایی منطقه‌ی مورد پژوهش (Google Earth)

-۳- ساختارشناسی سقانفار

سقانفار سازه‌ای است چوبی، دو طبقه که معمولاً در مجموعه‌های مذهبی مازندران در کنار «تکایا» ساخته می‌شد (یوسف‌نیا پاشا، ۱۳۸۴: ۱۳۴). سقانفارها در زمره‌ی معماری آیینی و قدسی منطقه‌ی مازندران قرار می‌گیرند و این سازه‌های قدسی، بنا بر گفته سید حسن نصر، سرپناهی برای ایجاد آرامش و فضایی برای تجلی بهشت آسمانی است (نصر، ۱۳۷۵: ۶). با توجه به رجعت سوگواران به این بناها در ماههای حرام و بهره‌گیری از آن‌ها برای گذراندن ایام اعتکاف، سقف و ستون‌های این بناها محل مناسی برای نمایش اعتقادات، باورها و روایات مذهبی ساکنان محسوب می‌شده که در سه قالب «اسطوره، مذهب و زندگی روزمره» بر مهمنان خود تأثیر می‌گذاشته است.

چوب ساختار اصلی بناست و عناصر اصلی چوبی در این سازه عبارتند از:

- **شیرسر:** قطعاتی چوبی از جنس درخت آزاد که در انتقال بار سقف به سرستون‌ها به صورت پلکانی ایفای نقش می‌کردند.
- **دهان اژدری:** سرستون‌های چوبی به فرم دهان اژدها که ارتباط میان تیرهای افقی و عمودی بنا را میسر می‌ساختند.
- **هلا:** بالاترین تیر چوبی که به صورت اریب، شیب اصلی بام را می‌سازد و تخته کوبی نهایی به روی آن صورت می‌گیرد.
- **پلور:** تیرهای پوشاننده بام در طبقات اول و دوم.
- **تخته:** ضمن پوشاندن فضای خالی میان پلورها، کف اصلی طبقه‌ی بالا را می‌سازد.
- **پنک یا درز پوش:** برای پوشاندن درز میان دو تخته از قسمت پایین به کار می‌رود.

از موارد یاد شده، عناصری همچون شیرسَر، دهان اژدری، پلور، تخته و بعضاً قسمت انتهای هلا، معمولاً در «نفارها» مورد تزیین قرار می‌گیرد. برخی از این اجزا و عناصر را معماران بومی چنین می‌نامند: نال یا واشان، کُماچه (سرستون)، شُوله ور، پلور، گرد رفاق (رواق) و... (رحیمزاده، ۱۳۸۲: ۷).

با توجه به این که قدیمی‌ترین نمونه‌های سقانفار موجود در مازندران متعلق به دوران صفوی است^۱، یادآوری این نکته در درک چگونگی پیدایش این عناصر مذهبی سودمند خواهد بود که در اکثر روستاهای مازندران به لحاظ کمبود خاک رس مناسب، آجر کالایی نایاب بوده؛ از این رو، در بسیاری از این نمونه‌ها تنها ساخت سکوی پایینی با مصالح آجری صورت گرفته است. در نمونه‌ی صفوی، ابعاد آجرهای به کار رفته در زیر سازی سکو $۲۷\times ۲۷\times ۵$ سانتی‌متر است که اندازه‌ی رایج در اینهی حکومتی و رسمی کشور بوده است. با توجه به صعب‌العبور بودن بسیاری از روستاهای دارای «نفار»، علت توجه خاندان صفویه به ساخت نفارهایی با مصالح رسمی در مناطقی این چنین صعب‌العبور جای بحث دارد. با استناد بر گفته‌ی گیدئین که ذات یک عصر، خود را در معماری آن عصر نشان می‌دهد (گیدئین، ۱۳۷۴: ۳۷)، می‌توان انگیزه‌های مذهبی (تشیع) و جنبه‌های پهلوانی نقوش اسطوره‌های ایرانی را دو عنصر مهم و تأثیرگذار بر ساخت سقانفار دانست. جنگ‌های ایران و عثمانی (دو قطب شیعه و سنه)، توجه بسیار شاهان صفوی به ساخت اینهی مذهبی از این دست را منطقی می‌نماید. زیرا این بناها به نوعی انگیزه‌ی مردم را در جنگ‌علیه کفار تقویت می‌کرد. البته باید یادآور شد، ساخت سقانفار منحصر به ایران نبوده و در کشورهایی میان چین تا هند، اشکال گوناگونی از این سازه‌های چوبی در جوار مساجد و اماکن مقدسه مشاهده می‌شود که بنا به اعتقادات ادیان مختلف کاربری و ساختار متفاوتی دارند. وجه اشتراک همه‌ی این بناها کاربری آیینی آن‌هاست. آرتور آبراهم پوپ عقیده دارد، وظیفه‌ی فن معماری در گذشته، هم از نظر مادی و هم از دید سمبولیک، ایجاد ارتباط میان جهان مادی و عالم معنا بود (پوپ، ۱۳۶۵: ۱۳). از این رو، وجود تشابه کارکرده آن هم از نوع آیینی در این گونه از بناها امری دور از ذهن نیست. اما این گونه آثار در ایران، بیشتر در مناطق مرکزی مازندران بنا شده‌اند. شاید بتوان گفت، به دلیل وجود ریشه‌های تاریخی شیعه در مازندران، مظاهر این مذهب همچون ساقی‌گری و اهمیت نمادین آب در واقعه‌ی کربلا، با مصادیق فکری و فطری مردمان مازندران هم‌خوانی بیشتری داشته و سقانفارها با ساختار بومی خود، جایگاهی مناسب، برای تبلور و تجلی این اعتقادات

^۱- نمونه‌ی نادر آن در منطقه‌ی سوادکوه مازندران قابل مشاهده است.

محسوب می شده‌اند (Fallah, 2010:1). به هر تقدیر، ساخت و ساز این بناهای مذهبی در دوره‌ی قاجار در منطقه‌ی مورد پژوهش گسترش می‌یابد. سقانفارهای مورد مطالعه نیز همگی متعلق به زمان قاجار هستند. این بناها از منظر گونه‌شناسی و سازندی از نوع منقوش (شامل نقاشی‌های نسانی، جانوری، شاهنامه‌ی گیاهی، هندسی، اشعار و...) بوده و از لحاظ زیبایی‌شناسی و دیدمان هنری در منطقه کم نظیر هستند.^۱

ک- پیشینه و روش تحقیق

تاکنون درباره‌ی معماری مذهبی ایران پژوهش‌های ارزنده‌ای صورت گرفته است که ذکر همه‌ی آن‌ها در اینجا ممکن نیست. اما آنچه به معماری مذهبی در حوزه‌ی مازندران مربوط می‌شود، تحقیقات بسیار مختصراً است که در دو بخش مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ معماری صورت گرفته است. آن بخش از تحقیقات که به بررسی سقانفارهای مازندران می‌پردازد، نیز به نوبه‌ی خود بسیار محدود است. یکی از پژوهش‌ها در این زمینه، کتاب معصومه رحیم‌زاده با عنوان «سقانه‌های مازندران، منطقه بابل، وجهی از معماری آیینی» است که در سال ۱۳۸۲ منتشر شده است. در این پژوهش به بررسی نقوش سقانفارها به عنوان سمبول آیین‌های کهن مردمان خطه‌ی مازندران پرداخته شده است. یکی از مهم‌ترین کارهای انجام شده درباره‌ی سقانفار، پژوهش وحید یوسف‌نیا پاشا با عنوان «پیمایشی بر نقوش روی شیرسر و کوماچه‌سر در سقانفارهای مازندران» در سال ۱۳۸۴ است. گونه‌بندی و مطالعات ساختار‌شناسی مهم‌ترین هدف پژوهش مذکور است.

«نشانه‌های تصویری و رمزپردازی نقوش سقانفار» یکی دیگر از پژوهش‌های انجام شده درباره‌ی سقانفار است که در سال ۱۳۸۵ محمد اعظم‌زاده آن را انجام داده است که با هدف بررسی تنیدگی نگرش‌های مذهبی و ملی مردمان منطقه و تقسیم‌بندی نقوش سقانفار برای دستیابی به وجوده اشتراک این نقوش در بناهای استان انجام است. یکی دیگر از پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، «بررسی باستان‌شناسی استان مازندران به‌منظور تهیی نقشه باستان‌شناسی» است که به سرپرستی کلی دکتر سید مهدی موسوی کوهپر در سال ۱۳۸۶ انجام شده است. در این اثر ۱۷ جلدی، تمامی سقانفارهای مازندران در کنار سایر آثار باستانی منطقه به معرفی و شناسایی پرداخته شده است. از دیگر مطالعات انجام شده در این زمینه، پژوهش‌های «بنای مذهبی به نام سقانفار،

^۱- در مازندران سقانفارهای ساده (بدون هرگونه نقش و نگار، و فقط کنده‌کاری‌هایی بر روی چوب و الوار) نیز وجود دارند.

خاصه منطقه‌ی مرکزی مازندران، مطالعه‌ی موردي بررسی باستانشناختی سقانفارهای شهرستان فریدونکنار» در سال ۱۳۹۰، «مطالعه‌ی خصوصیات زیبایی شناختی سقانفارها؛ مطالعه‌ی موردي سقانفارهای فریدونکنار» در سال ۱۳۹۱ و «مطالعه‌ی خصوصیات معماری و هنری سقانفارهای شهرستان بابلسر؛ بنای مذهبی ویژه‌ی بخش مرکزی مازندران» در سال ۱۳۹۱ است که میثم فلاح انجام داده است. نگارنده در این مقالات به مطالعه خصوصیات معماری، هنری و زیبایی شناختی سقانفارها پرداخته است.

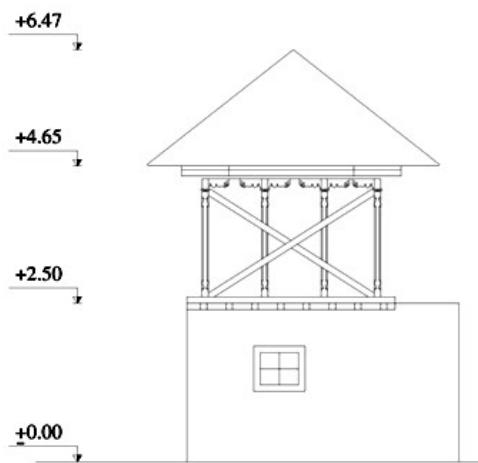
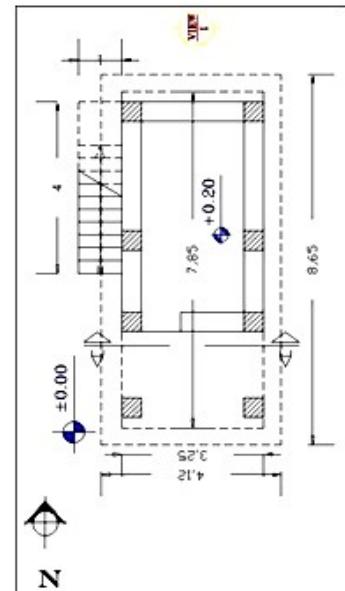
مهم‌ترین هدف پژوهش پیش‌رو که نگاهی جامعه‌شناختی به این نوع سازه دارد، معرفی ساختار معماری سقانفار و واکاوی جایگاه و کارکردهای اجتماعی و آیینی این بناست. مهم‌ترین پرسش‌های پژوهش حاضر عبارتند از: چرا این نوع از معماری در مازندران شکل گرفته است؟ پیشینه‌ی ساخت این بنا با کدام تفکر رایج در دوران قاجار مرتبط است؟ و عناصر نشانه‌ی کارکردها و جایگاه اجتماعی و آیینی در سقانفار کدامند؟ تمرکز معنadar الگوی پراکنش این بناها در مازندران مرکزی و آرایه‌های تزیینی بنا که نوعی پرده‌ی صامت هنری و الهام یافته از اصالت و کرامت تشیع بوده، اهمیت این پرسش‌ها و نگرش‌ها را دو چندان ساخته است. این پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی است. بهدلیل ماهیت موضوع و کمبود منابع مکتوب در این زمینه، بخش عمده‌ی داده‌های پژوهش حاضر با روش بررسی میدانی باستان‌شناختی، مصاحبه و بخش اندک آن نیز از طریق مطالعات اسنادی گردآوری شده و با روش تحلیل نظری و کیفی تفسیر شده‌اند.

۵- معرفی نمونه‌های بررسی شده

۱-۵- سقانفار اُوكسَرْ كَرِيمْ كُلا

این بنا در روستای اُوكسَرْ كَرِيمْ كُلا، بخش مرکزی شهرستان فریدونکنار، در طول جغرافیایی "۲۶° ۳۲' ۵۲"، عرض جغرافیایی "۵۹° ۳۶' ۰" و هم‌تراز با آب‌های آزاد واقع شده است (تصویر شماره‌ی دو). پلان این سقانفار (پلان شماره‌ی یک) که در جوار حسینیه این روستا قرار گرفته مستطیل شکل، با طول غربی - شرقی ۷/۳۵ متر و عرض شمالی - جنوبی ۳/۲۵ متر است. پوشش بنا خرپشه‌ای و چهارجانبه است. اجزای چوبی بنا با میخ و پرچ‌های فلزی به یکدیگر متصل شده‌اند. کتیبه‌ی موجود در بنا تاریخ ۱۳۲۶ ه.ق. و نام سازنده‌ی آن را نشان می‌دهد. تکنیک‌های تزیینی بنا کنده‌کاری و نقاشی بر روی چوب و نقش‌مايه‌های رایج در آن هندسی، گیاهی، جانوری، انسانی، ترکیبی و شاهنامه‌ای است (تصویر شماره‌ی سه). رنگ‌های به کار رفته در تزیینات بنا

عبارت از: آبی، سبز، قهوه‌ای، قرمز، زرد، سفید و سیاه است. همچنین اشعاری در مدح واقعه‌ی کربلا در نمای سقف داخلی نوشته شده است که حاکی از کارکردهای اجتماعی و آیینی این بنای قدسی است.

پلان شماره‌ی یک- طرح پلان و مقطع سقانفار اوکسیر کریم کلا (نگارندگان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی دو- نمای جنوبی سقانفار اوکسر (نگارندگان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی سه - نقش انسانی، اساطیری، جانوری و... (نگارندگان، ۱۳۸۸)

۴-۵- سقانفار جزین

این سقانفار (تصویر شماره‌ی چهار) در روستای جزین، بخش مرکزی شهرستان فریدونکنار و در طول جغرافیایی $۳۶^{\circ} ۵۲' ۰۵''$ عرض جغرافیایی $۵۱^{\circ} ۳۶' ۳۵''$ و ارتفاع ۴ متری از سطح آب‌های آزاد قرار گرفته است. پلان این سقانفار مستطیل شکل با طول غربی- شرقی ۷ متر و عرض شمالی- جنوبی ۶ متر است. پوشش بنا خریشه‌ای و چهارجانبه است. نقش‌مايه‌های تزیینی این سقانفار عبارتند از: نقش هندسی، گیاهی و گل و مرغ که با رنگ‌های زرد، سبز، آبی، سیاه و قهوه‌ای مزین شده‌اند (تصویر شماره‌ی پنج). طبق تاریخی که در داخل بنا حک شده است، قدمت بنا به سال ۱۳۲۳ ه.ق. باز می‌گردد. مصالح به کار رفته در بنا چوب است که با میخ به یکدیگر متصل شده‌اند و در حال حاضر ستون‌های سیمانی جایگزین شالوده‌های چوبی بنا شده است.

تصویر شماره‌ی چهار- نمای شرقی سقانفار جزین (نگارندگان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی پنج- نقش انسانی، جانوری، اسطوره‌ای سقانفار جزین (نگارندگان، ۱۳۸۸)

۳-۵- سقانفار نوایی محله

این بنا در روستای نوایی محله، بخش دهفری، شهرستان فریدونکنار، در طول جغرافیایی "۳۵° ۲۷' ۵۲" عرض جغرافیایی "۲۹° ۳۷' ۳۶" عرض شمالی و در ارتفاع ۲ متری آب‌های آزاد قرار دارد. پلان این سقانفار که در جوار مسجد روستای نوایی محله قرار گرفته مستطیل شکل، با عرض غربی- شرقی ۵ متر و طول شمالی- جنوبی ۹ متر است. ارتفاع بلندترین نقطه‌ی این بنا نسبت به زمین‌های اطراف در حدود ۶ متر و مساحت آن ۴۵ متر مربع است. مصالح به کار رفته در بنا از چوب است که با میخ و بسته‌های فلزی به یکدیگر متصل شده‌اند. نقش‌مايه‌های این سقانفار عبارتند از: اشکال هندسی، جانوری، گیاهی، گل و بوته، انسانی و نقوشی مرکب از سر

انسان با بدن پرنده و جانور که نقوش اساطیری را نمایان می‌سازد (تصاویر شماره‌ی شش و هفت). رنگ‌های به کار رفته در این نقوش قرمز، آبی، سیاه، زرد، سفید و قهوه‌ای است. بنا با توجه به مقایسه‌ایی که از روی سبک، نقش و ساختار این سقانفار با نمونه‌های مشابه در منطقه انجام شده، احتمالاً به دوره‌ی قاجار باز می‌گردد. در حال حاضر اتفاقی نوساز با مصالح آجر و سیمان گردآگرد بنای چوبی را محصور کرده است.

تصاویر شماره‌ی شش و هفت- نمای داخلی سقانفار نوایی محله، انواع نقوش اسلامی، اساطیری، جانوری،
نسانی، گیاهی، دینی (نگارنده، ۱۳۸۸)

۴- سقانفار کوچک بیشه محله

این بنا (تصویر شماره‌ی هشت) در روستای کوچک بیشه محله، بخش دهفری شهرستان فریدونکنار، در طول جغرافیایی "۳۰° ۵۲'، عرض جغرافیایی "۴۶° ۳۶' و ارتفاع ۱ متری آب‌های آزاد واقع شده است. پلان این سقانفار که در جوار مسجد این روستا قرار گرفته مستطیل شکل، با عرض غربی- شرقی ۵/۰۰ متر و طول شمالی- جنوبی ۷/۰۰ متر و ارتفاع بلندترین نقطه‌ی این بنا نسبت به زمین‌های اطراف در حدود ۵/۰۰ متر و مساحت آن ۴۱/۲۵ متر مربع است. مصالح به کار رفته در بنا از چوب است که با میخ و بسته‌های فلزی به یکدیگر متصل شده‌اند (تصویر شماره‌ی نه) و در حال حاضر در میان ساختمان نوساز آجری محصور شده است. سقانفار کوچک بیشه محله نیز جزو سقانفارهای منقوش منطقه است، با این تفاوت که طرح‌های این سقانفار منحصرآ هندسی با رنگ‌های قرمز، آبی، سفید و سبز است. طرح‌های هندسی با رنگ‌های مذکور به صورت قرینه در فضای داخلی و خارجی بنا نقش شده‌اند. قدمت این سقانفار با توجه به تشابه سبک، نقش و ساختار آن با نمونه‌های دیگر، احتمالاً به دوره‌ی قاجار باز می‌گردد.

تصویر شماره‌ی هشت- نضای آجری در نمای جنوبی سقانفار (نگارندگان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی نه - مصالح چوبی داخل سقانفار (نگارندگان، ۱۳۸۸)

۵-۵- سقانفار امامزاده عبدالله^(ع) ازباران

این بنا در روستای ازباران، بخش دهفری شهرستان فردیبدونکنار، در طول جغرافیایی "۳۵° ۲۹' ۵۲" عرض جغرافیایی "۵۷° ۳۶' ۱۴" متری از سطح آب‌های آزاد قرار دارد. پلان این بنا که در محوطه‌ی قبرستانی روستای ازباران قرار دارد، مستطیل شکل با طول غربی- شرقی ۷/۶۰ متر و عرض شمالی- جنوبی ۶/۷۵ متر است. ارتفاع بلندترین نقطه‌ی این بنا نسبت به زمین‌های اطراف تقریباً ۳ متر و مساحت آن ۵۱ مترمربع است. تفاوت انحصاری این سقانفار با سایر نمونه‌های منطقه این است که این بنا فاقد ستون‌های پایه و شالوده بوده و بر روی زمین احداث شده است. مصالح اصلی بنا از الوارهای قطوری است (تصویر شماره‌ی ده) که بخش‌هایی از آن رنگ‌آمیزی شده و در حال حاضر ساختمانی آجری گردآگرد آن را محصور کرده است. قدمت بنا با توجه به کتیبه‌ی موجود در آن به دوران قاجاریه (۱۳۱۵ ه.ق) باز می‌گردد.

تزیینات سقانفار امام زاده عبدالله^(ع) نیز منحصر به‌فرد است. از یکسو نقوش به کار رفته در سقف داخلی بنا منحصراً اشعاری در مدح واقعه‌ی کربلا بوده و از سوی دیگر تاریخ احداث، نام و ولایت سازنده بنا در قاب‌های رنگی حک شده است (تصاویر شماره‌ی دوازده). در بخش میانی فضای داخل، ضریح فلزی دیده می‌شود که احتمالاً جایگزین ضریح چوبی؟ و قدیمی؟ آن شده است (تصویر شماره‌ی یازده). بنا به روایت ساکنان روستا، مدفن امامزاده نام عبدالله^(ع) است که در مرکز این بنا دفن شده است.

تصویر شماره‌ی ده- نمای داخلی سقانفار امامزاده عبدالله^(ع) (نگارنده‌گان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی یازده- صندوق چوبی داخل بنا (نگارنده‌گان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی دوازده- کتیبه‌ای که نام بانی (کربلایی علی رضا) و ولایت وی (نوا) را مشخص می‌نماید (نگارنده‌گان، ۱۳۸۸)

۶-۵- سقانفار امامزاده قاسم^(۴) کاردگر محله

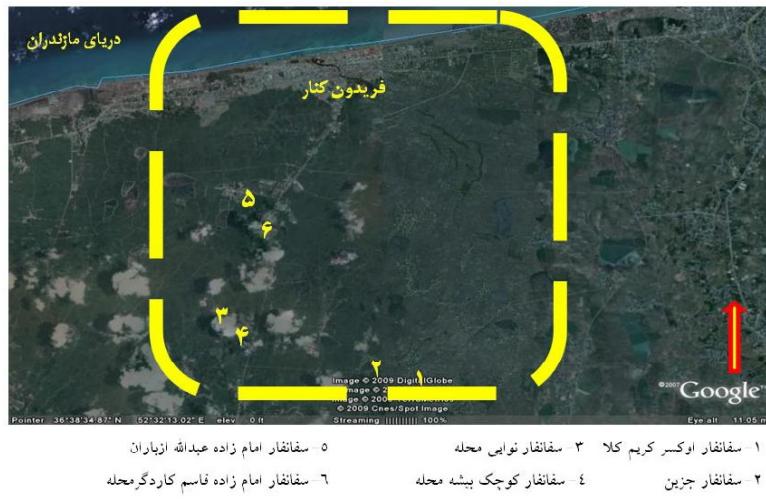
این بنا (تصویر شماره‌ی سیزده) در روستای کاردگر محله، بخش دهفری شهرستان فریدونکنار، در طول جغرافیایی $۵۸^{\circ} ۲۹' ۵۲''$ عرض جغرافیایی $۳۶^{\circ} ۳۸' ۱۶''$ و ارتفاع ۱۰ -متری آب‌های آزاد قرار دارد. پلان این سقانفار که در جوار امامزاده قاسم^(۴) این روستا قرار گرفته، مستطیل شکل با طول غربی-شرقی $۱۲/۰$ متر و عرض شمالی-جنوبی $۷/۲۰$ متر است. ارتفاع بلندترین نقطه‌ی این بنا نسبت به زمین‌های اطراف در حدود $۶/۵۰$ متر و مساحت آن $۸۸/۵۰$ متر مربع است. مصالح به کار رفته در بنا از چوب بوده که در حال حاضر در میان ساختمان نوساز آجری محصور شده است. این ساختمان نوساز، تقریباً ۱۵ سال پیش احداث شده است. نقش‌مایه‌های این سقانفار اشکال هندسی، گیاهی و نقش ردیف انسانی بر روی نمای سقف داخلی بنا را دربر می‌گیرد. علاوه بر این نقوش، اشعاری نیز بر روی نمای سقف داخلی بنا مشاهده می‌شود. قدمت بنا با توجه به کتیبه‌ی موجود در آن متعلق به دوران قاجار (۱۳۱۱ ه.ق) است.

تصویر شماره‌ی سیزده-نمای عمومی سقانفار امامزاده قاسم (نگارندگان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی چهارده-نقوش انسانی با پوشش قاجاری (نگارندگان، ۱۳۸۸)

تصویر شماره‌ی پانزده- جانمایی سقانقارهای مورد مطالعه در شهرستان فردون کنار بر روی نقشه‌ی (Google Earth)

۶- بحث و تحلیل یافته‌ها

سقانقارهای فردونکنار، گونه‌ای از معماری آیینی در استان مازندران هستند که پس از رواج مذهب شیعه‌ی اثنی‌عشری، با هدف وقف برای ساقی دشت کربلا، حضرت ابوالفضل^(ع) و به نام حضرت ایشان ساخته شده‌اند. ساخت این بنای آیینی در دوران قاجار رواج بیشتری یافت؛ به گونه‌ی که بیشتر نمونه‌های باقیمانده در مازندران و تمامی نمونه‌های کنترل شده در منطقه‌ی مورد پژوهش به دوران قاجار تعلق دارند.

این سقانقارها، به پیروی از معماری بومی و سنتی شمال ایران ساخته شده‌اند. بناهای مذکور تماماً چوبی، دو طبقه و بر روی چهارپایه‌ی قطور چوبی به فرم چهارگوش ساخته شده‌اند. دسترسی به طبقه‌ی دو از طریق نرده‌بان چوبی امکان‌پذیر است. با توجه به اقلیم معتدل و مرطوب وجود پوشش جنگلی در منطقه‌ی مورد پژوهش، استفاده از چوب در بنا به عنوان مصالحی بوم‌آورد، امری بدیهی است. پوشش این بنا به صورت خریشته‌ای یا شیروانی بوده که معمولاً با بام‌پوش‌های سفالین پوشیده شده‌اند. این بام‌پوش‌ها به مرور زمان از بین رفته و سپس مرمت شده‌اند که در مرمت‌های مردمی از پوشش حلبي نیز استفاده شده است. ساخت بنا به صورت دو طبقه در منطقه‌ی شمال ایران، سنتی دیرپا و وابسته به اقلیم قلمداد می‌شود. به دلیل شرایط اقلیمی،

فراآوانی رطوبت نسبی و فراخور آن سرعت زیاد تخریب عناصر چوبی در معماری منطقه، معمولاً فضایی خالی را میان سطح زمین و بخش اصلی بنا ایجاد می‌کنند. این بخش در برخی از بناها مانند خانه‌های شمال به عنوان انباری و در برخی از بناها مانند تکیه به صورت کرسی ایجاد می‌شود. در سقانفارها نیز این بخش در پایین بخش اصلی و نشیمن بنا در نظر گرفته شده است. با وجود این، مصالح چوبی سقانفارهای منطقه از گزند آسیب طبیعی در امان نمانده‌اند. تخریب مصالح اصلی سقانفارهای مورد پژوهش در منطقه و بازسازی آن با مصالحی چون آجر بر این امر صحه می‌گذارد.

سقانفارهای منطقه‌ی مورد مطالعه که معمولاً فضایی کوچک را در حریم امامزاده‌ها، تکیه‌ها، مساجد و گورستان‌ها به‌خود اختصاص داده‌اند، در میان اهالی منطقه از قدس و احترام والایی برخوردارند و نمونه‌ی بارز معماری آیینی در منطقه محسوب می‌شود. واقع شدن این بنا در محوطه‌ای وسیع و در کنار سایر بناهای آیینی، احساس دوگانه‌ی آرامش و ترس را برای انسان می‌آفريند و اين امر خود آيینی بودن و ارتباط آن را با دنيای فرامادي و فرازميني نشان می‌دهد. دو گونه تکنيك تزييني عده و پرکاربرد در تمام سقانفارهای منطقه دیده می‌شود. کنده‌کاري و نقاشي بر روی چوب. چوب در سقانفارهای منطقه تنها نقش سازه‌ای ندارند؛ بلکه از آن‌ها در تزيينات نيز استفاده شده است. استفاده‌ی دومنظوره و همزمان از چوب در ساختار و تزيين يكى از شيوه‌های نغر در معماری اين بنای بومي است. تراش پرکار و متنوع در سرستون‌ها و شيرسرهای زير پوشش سقف علاوه بر خلق زيبايی، حامل بار و سنگيني بنا از سقف به پي سقانفار است. سقانفارها علاوه بر تزيينات بديع و چشم‌نواز چوب‌کاري، مملو از تزيينات، مضامين گسترده‌ای را در برمي‌گيرند. نقوش سقانفار جنبه‌ی روایي دارد و نشانه‌ی رابطه‌ی بينامتنی ميان تصاویر و روایت‌های حماسي و مذهبی هستند (محمودي، ۱۳۸۷: ۷۵). تنوع موضوعات تا آن اندازه است که می‌توان گفت تقریباً همه بعد فرهنگ ملي و نگرش‌های مذهبی مردمان منطقه را شامل می‌شود. نقش گل و برگ و اسلامي، نقوش شبيه گل لوتوس، نقش شير، مار، ماهي، اسب، پرنده، بز، نقوش انساني زن و مرد در کنار هم، ردیف شاهزادگان مؤنث و مذکور با لباس‌های فاخر و تاج‌های سه کنگره‌ای، فرشتگان بالدار يا تاج‌های سه کنگره‌ای، اژدها، ماهي در حال بلعيدن کشتی، پرنده با سر زن، انسان سوار بر حيواني با سر انسان و قابسازی‌های رنگي با كنیبه‌هایي با مضامين مرتبط با واقعه‌ی کربلا و يا مستند کردن نام نجار و سازنده‌ی بنا از مهم‌ترین نقش‌مايه‌های اين بناها هستند. اين نقوش را می‌توان از

منظر مضمون و مفهوم در گروه‌های طبیعی، انسانی، اجتماعی، آینی و آخرالزمانی، اسطوره‌ای و خیالی و ... دسته‌بندی و مطالعه کرد. نکته‌ی مهم در مطالعه‌ی این نقوش، تم و زمینه‌ی تأثیرگذار بر انتخاب و خلق این نقوش در بنای سقانفار است. به طور قطع مسائل اجتماعی، اقتصاد معیشتی مردمان منطقه، عناصر ملی و دغدغه‌های آینی و آخرالزمانی در نقش شدن این موتیف‌ها تأثیر مستقیمی داشته‌اند. از این رو، می‌توان نقش‌مایه‌های مختلف با مضامین متنوع در این سقانفارها را که ناقل مفاهیم دینی به کاربران عام خود هستند، نشانه‌ی پیوند و تیدگی فرهنگ ملی و تگوش‌های مذهبی مردمان منطقه قلمداد کرد.

از منظر آینی، کارکرد سقانفارهای منطقه به مراسم عزاداری واقعه‌ی کربلا منتب است. در ایام محرم این بنا رونق خاصی می‌گیرد و با پوشاندن این بنا با پارچه‌های مشکی که بر آن مضامین مرتبط با واقعه‌ی کربلا نوشته شده، شور و حال مذهبی خاصی در آن جریان می‌یابد. عزاداری در غم از دست دادن سرور و سalar شهیدان و یاران باوفایش، با ایجاد حلقه‌های انسانی و انجام مراسم سینه‌زنی، ریشه در همبستگی آینی و اجتماعی مردمان این منطقه دارد.

از نظر اجتماعی نیز، سقانفارهای فریدونکنار منتب به جوانان و فرزندان ذکور اهالی منطقه است. در این محل تنها آب و چای صرف شده و از ورود کودکان، زنان و پیرمردان جلوگیری می‌شود. از این بنا فقط جهت عزاداری جوانان در ماه محرم برای حضرت ابوالفضل استفاده می‌شود و پیرمردان هم به علت ارتفاع زیاد آن و هم به لحاظ مفهومی از آن استفاده نمی‌کنند. زنان تنها در ایام و اعياد خاصی برای ادای نذورات، حق ورود به طبقه‌ی همکف سقانفار دارند و در غیر این ایام، حتی واردشدن به زیر تخت برای زنان، کاری بس ناصواب محسوب می‌شود (بر اساس مشاهدات میدانی و مصاحبه‌های انجام شده؛ نیز بیینید: یوسف‌نیا، ۱۳۸۴: ۵۷-۶۴). نوشیدن آب در سقانفارها بیان‌کننده‌ی کارکرد نمادین این بنا، ارتباط آن با وقایع کربلا، داستان حضرت ابوالفضل و عنصر نمادین آب در وقایع یاد شده است. عمودیت و افراشتگی بنا نیز با جوانی حضرت ابوالفضل^(۲) و بازه‌ی سنی کاربران آن رابطه‌ای مفهومی و نمادین دارد.

۷- برآیند و نتیجه‌گیری

سقانفارهای فریدونکنار، تماماً با پلان مستطیلی، با محور شمال غرب-جنوب شرق بنا شده‌اند و به طور میانگین دارای ابعاد تقریبی $7/50 \times 5/00$ متر و ارتفاعی بالغ بر $2/50$ متر (از کف تا سقف چوبی داخل سقانفار) هستند. این بنا با کارکرد مذهبی و اجتماعی، ویژه‌ی شیعیان و بیش‌تر در منطقه‌ی مرکزی مازندران ساخته شده است. احداث این‌گونه از معماری آیینی در مازندران، از دوران صفویه آغاز و در دوران قاجار به اوج می‌رسد. نمادپردازی و بیان نمادین در بندهند کارکردها و تزیینات این بناها موج می‌زند. از منظر اجتماعی، مخاطبان و کاربران این بنا که به‌نام حضرت ابوالفضل^(ع) بنا شده است، جوانان هستند. عمودیت و برآفراشتگی بنا با میانگین سنی کاربران آن تناسب دارد. این تناسب میان بنای تکیه با گستردگی افقی و سن کاربران آن یعنی افراد مسن‌تر و صاحب مقام اجتماعی در منطقه نیز دیده می‌شود. در سقانفارهای کتربل شده، نقش‌مايه‌های متعددی دیده می‌شود که عبارتند از: نقوش گیاهی و اسلیمی، هندسی، انسانی، اساطیری، جانوری، اشعار در مدح واقعه‌ی کربلا، مدائح پیرامون امام حسین^(ع) و حضرت ابوالفضل^(ع) که با تکنیک کنده‌کاری و نقاشی بر چوب اجرا شده‌اند. در کلی‌ترین بیان، نقش‌مايه‌های بنا نمادهایی از زندگی اجتماعی، اقتصاد معیشتی، نگرش‌های آیینی و هویت ملی مردمان منطقه قلمداد می‌شوند. هنرمند با کنار هم قرار دادن ماهراهنه‌ی این نقوش، قصد انتقال نمادین پیام‌های ملی و مذهبی را به مخاطبان عام داشته و این گونه چیدمان تنبیه‌گی فرهنگ ملی و نگرش‌های مذهبی مردمان منطقه را نشان می‌دهد.

منابع

۱. بی‌نام (۱۳۸۴) بازنگری طرح هادی روستای کاردگر محله (شهرستان بابلسر بخش فریدونکنار دهستان امامزاده عبدالله)، بابلسر، مهندسین مشاور خوزر بنیان درفک.
۲. پوپ، آرتور آپهام (۱۳۶۵) معماری ایران، ترجمه‌ی کرامت الله افسر، تهران: انتشارات یساولی.
۳. حجاز کناری، سیدحسین (۱۳۷۲) یادگارهای دینی و تاریخی مازندران، تهران: نشر انجمن خدمات فرهنگی ایرانیان خارج از کشور.
۴. رحیم زاده، معصومه (۱۳۸۲) سقایالارهای مازندران، ساری: انتشارات اداره کل میراث فرهنگی استان مازندران.
۵. رحیمی، هادی (۱۳۸۷) خلاصه گزارش عملکرد سال ۱۳۸۶ و شش ماه اول سال ۸۷ شهرداری فریدونکنار، فریدونکنار: انتشارات روابط عمومی شهرداری فریدونکنار.
۶. سقایی، سارا و اعظم ملک و میثم فلاخ و سعید امیرحاجلو (۱۳۹۱) «مطالعه خصوصیات معماری و هنری سقانفارهای شهرستان بابلسر؛ بنای مذهبی ویژه‌ی بخش مرکزی مازندران»، نخستین همایش ملی هنر تبرستان: گذشته و حال، دانشگاه مازندران، ارائه‌ی پوستر، بابلسر.
۷. شمسکار، معصومه (۱۳۸۲) طرح هادی روستای ازیاران شهرستان بابلسر (مدیریت پروژه فنی و اجرایی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان مازندران، بابلسر، شرکت لیان GIS).
۸. فاطمی، سید محمد مهدی (۱۳۸۶) نقش گردشگری در تحولات شهر و شهرنشینی فریدونکنار، پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، تهران.
۹. فلاخ، میثم (۱۳۹۱) «مطالعه خصوصیات زیبایی شناختی سقانفارها؛ مطالعه موردی سقانفارهای فریدونکنار»، مجموعه چکیده مقالات پنجمین همایش دانشکده‌ی علوم انسانی، شورای نویسنده‌گان، قائمشهر: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائمشهر، ص ۵۶.
۱۰. (۱۳۹۰) (بنای مذهبی به نام سقانفار، خاصه منطقه‌ی مرکزی مازندران؛ مطالعه موردی بررسی باستان‌شناسی سقانفارهای شهرستان فریدونکنار)، مجله‌ی استارسو، پیش شماره‌ی سوم، ص ۳۶-۵۰.
۱۱. (۱۳۹۰) «سقانفارها، معماری مذهبی ویژه‌ی منطقه‌ی شمال ایران؛ مطالعه موردی معرفی سقانفارهای شهرستان فریدونکنار»، استان مازندران، مجله‌ی اینترنتی انسان شناسی و فرهنگ، <http://anthropology.ir/node/9842>.
۱۲. گیدئین، زیگفرید (۱۳۷۴) فضا، زمان و معماری، ترجمه‌ی منوچهر مزینی، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۱۳. محمودی، فناه و محمود طاوسی (۱۳۸۷) مضامین و تصاویر انسانی در سقانفارهای مازندران؛ «بررسی تطبیقی نقوش سقانفارهای شیاده و کردکلا»، *نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۶*، زمستان ۱۳۸۷، ص ۷۶.
۱۴. و علی‌اکبر فرهنگی (۱۳۸۸) «تجلى هوبت ملی در هنر ایرانی با رویکردی به مضامین نقش‌مایه‌های تزیینی سقانفارهای مازندران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، سال دهم، شماره‌ی اول، ۱۳۸۸، ص ۹۴.
۱۵. مرعشی، میر سید ظهیرالدین (۱۳۴۵) *تاریخ طبرستان رویان و مازندران*، به اهتمام محمدحسین نسبی‌حی، تهران: انتشارات مؤسسه‌ی مطبوعات شرق.
۱۶. (۱۳۶۱) *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، به کوشش محمدحسین نسبی‌حی، تهران: انتشارات شرق.
۱۷. نصر، سید حسین (۱۳۷۵) *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه‌ی رحیم قاسمیان، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
۱۸. نفیسی، سعید (۱۳۶۴) *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ی معاصر*، جلد اول، چاپ پنجم، چاپ مروی، تهران: انتشارات بنیاد.
۱۹. یوسف‌نیا پاشنا، وحید (۱۳۸۴) پیمایشی بر نقوش روی شیر سر و کوماچه سر در سقانفارهای مازندران، پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
20. Fallah, Meisam (2010) «The Saghanehars of Fereidonkenar: introducing the traditional religious architecture of northern Iran», The Project Gallery, "Antiquity", Vol 084, and Issue 323.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.